

Teprv později ztrácejí v městech četní řemeslníci — též následkem stoupání krámových činží — přímý styk se zákaznictvem a pracují buď jako formálně samostatní mistrři, nebo zřejmě jako nesamostatní tovaryši výhradně pro určité obchodní sklady (truhlářské, konfekční) nebo pro větší řemeslníky (krejčí).

§ 6. Velkovýroba tovární.

1. Se vzrůstáním obyvatelstva, s ujednocováním lidských potřeb, jež umožnilo vedle dosavadní individuální průmyslové produkce produkcí hromadnou (sklady nářadí), s vývojem techniky výrobní a dopravní, se vznikem větších kapitálů a s rozvojem organizace odbytové, peněžní a úvěrní nastávala znenáhla doba vzniku a vývoje centralisované průmyslové výroby tovární. **Továrnou** zoveme onu formu průmyslové výroby, při které podnikatel zaměstnává větší počet dělníků mimo jejich byty ve vlastní své dílně a s použitím většího kapitálu a později též pravidelně pokročilejší techniky výrobní, zvl. strojové.

K charakteristice tovární výroby dlužno poznamenati:

a) **I výroba** děje se zde (nejen odbyt) ve velkém, soustředění většího počtu dělnictva v jednotné dílně pod jednotným vedením dopouští rozložení výrobního procesu ve vždy větší řadu postupných, co možná jednoduchých výkonů (technickou dělbu, »rozkládání« práce), pro něž se dle jejich povahy upotřebí jak nejrozmanitějších sil pracovních (cvičených a necvichených, mužských, ženských a dětských, uměleckých, technických a komerčních), tak i nejrozmanitějších, dle účelu diferencovaných a při větším počtu pracovníků úplně využívaných nástrojů a přístrojů.

b) Jednoduché ruční výkony jsou znenáhla nahrazovány strojem, který dochází ovšem plného a obsáhlého upotřebení teprv použitím mechanického pohonu, zprvu vodního, později zvláště parního.

Vznikem strojů ustupují rukodilné velkovýroby, t. zv. **manufaktury**, převládající to typ továren století 17. a 18., výrobě strojů, takže dnes v případech, kde se má ve velkém provozovati výroba o ruční práci se opírající, děje se to většinou ve formě domácího průmyslu.

c) Zřízení vlastní provozovny s četnými a nákladnými stroji vyžaduje větších investic kapitálových, které se teprv v delší řadě let v hodnotě tovarů reprodukuji, z čehož plyne jednak

pozdější vznik a význačně kapitalistický ráz tovární velkovýroby, jednak potřeba dlouhodobého úvěru investičního, jíž však při průmyslu teprv nejnovější doba příhodnými formami úvěrovými se snaží vyhověti.

d) Výroba děje se u zboží zastupitelného (druhového) na sklad do zásoby, ač ovšem zpravidla dle množství objednávek od obchodníků nebo vlastních agentů a cestujících docházejících nebo očekávaných, jinak se však děje (u velikých objektů) též na objednávku u přímých spotřebitelů (dodávky děl, lodí, vagonů, mostních konstrukcí, parostrojů, továrních zařízení a pod.).

e) Odbyt se děje daleko více než u řemesla a domácího průmyslu prostřednictvím obchodu (komisionářů), ač tu a tam továrny vcházejí v novější době i v přímý styk s konsumenty.

f) Podnikatel zabrán jest plně vrchním řízením podniku po stránce technické i obchodní, po případě užívá i k tomuto řízení podniku odborně vzdělaných námezdných sil (ředitelů technických a komerčních, inženýrů, prokuristů, disponentů a pod.).

g) Dělnictvo nenáleží téže sociální třídě jako podnikatel a nemá zpravidla naděje na samostatnou činnost podnikatelskou v dotyčném oboru, stává se zvláštní třídou společenskou, a hromadným stavem doživotním.

Pro moderní opatření zákonná a správní jest ovšem na místo těchto hospodářských znaků tovární výroby potřebí patrnějšího ohraničení podniků továrních naproti řemeslnickým. Shledáváme tudíž v četných zákonech a nařízeních rozmanité pokusy o definici podniků továrních.

V Rakousku min. výnos z 18. července 1883 prohlašoval za továrny takové živnostenské podniky, v kterých se výroba nebo zpracování živnostenského zboží děje v uzavřených dílnách za účasti více než 20 živnostenských pracovníků mimo své byty zaměstnaných, při čemž je pravidlem užívání strojů a dělba práce, obmezení se podnikatele na řízení podniku bez osobní účasti při výkonech pracovních, a kde jsou dalšími znaky vyšší poplatnost, protokolování firmy a pod.

V jiných státech zákony spokojují se i menším počtem dělnictva (v Itálii aspoň 10, v Rusku přes 16), jiné kladou váhu na používání sil mechanických (Anglie).

II. Přes technické i sociální své přednosti nebývá továrna vždycky zatlačovatelem staršího průmyslu domácího. Pro podnikatele bývá domácí průmysl druhdy výhodnější, nežli zřízení

vlastní továrny: stačí tu malý kapitál i pro podnik značného rozsahu, jelikož netřeba nákladu na provozovny a stroje, na ochranná zařízení a dělnické pojišťování; výroba se dá snáze přizpůsobiti odbytu, takže risiko klesajících konjunktur je tu svaleno na dělníky; pružnost výroby dovoluje zaměstnavateli hověti plně i prehavějším rozměrům mody; i přiměřenému zdanění lze tu snáze uniknouti, než při výrobě továrni.

Bude tedy p ř e c h o d k výrobě t o v á r n í pro podnikatele tím méně výhodný, čím nižší mzdy platí se výrobcům domáckým, čím méně lze z technických příčin použití nákladných strojů, čím méně je technicky potřebí soustřediti místně dělnictvo v rozdělené práci činné a čím více dlužno při výrobě hověti rozmanitosti vzorků a proměnlivosti mody.

Domácký průmysl nevyskytuje se ostatně vždycky v soutěži s tovární velkovýrobou, nýbrž bývá často i jejím d o p l ň k e m, buď že jedna část výroby se provádí v továrně (zboží hromadné) a jiná po domácku (zboží vzorkové, na skrovnější odbyt odkázané), nebo že továrna předebírá poslední apreturu zboží po domácku vyrobeného nebo naopak.

III. Aby mohla v z n i k n o u t i průmyslová velkovýroba, musí býti uskutečněny jisté p ř e d p o k l a d y v n ě j š í — v poměrech všeobecných tkvící — i jisté předpoklady v n i t ř n í.

1. Základní vnější podmínkou vzniku velkopřůmyslu je možnost v e l k ě h o o d b y t u, k o n c e n t r a c e s p o t ř e b y. Tato možnost byla převážně dána teprv politickým a kulturním vývojem novodobým.

Veliké j e d n o t n ě s t á t y od 16. století vzniklé — Španělsko, Francie, Anglie, Rakousko, Prusko — vytvořily jednotné veliké odbytiště, veliký trh národní, ve kterém se výroba i obchod všude za stejných pracovních podmínek a s rostoucí svobodou mohly provozovati.

Moderní zdokonalení d o p r a v n í c h cest a prostředků (silnice, železnice, parolodě, pošta atd.) usnadnilo svým teritoriálním rozvětvením i svou levností, rychlostí, přesností a bezpečností produkci pro tento trh národní i dokonce pro trh světový.

Nahromadování se obyvatelstva v e l k o m ě s t ě c h a v b á ň s k ý c h i průmyslových okresích, které způsobilo soustředění i ujednocování živelních potřeb a zvyklostí v širokých massách obyvatel, obrovské p o t ř e b y m o d e r n í c h v o j s k, s t á t n í c h i o b e c

ních, dopravních a j. ústavů a podniků, dodávky pro velké továrny a podniky průmyslové, hornické a dopravní, pro veliké obchodní sklady a konsumní spolky — to vše umožnilo hromadnou výrobu, která racionelně jen ve velkém může být provozována.

Konečně moderní život kulturní ukládá průmyslové výrobě četné úkoly tak velkolepé a složité, že by na ně nestačila ani technická zručnost, ani kapitálová výzbroj řemeslníková — vagony, lokomotivy, válečné lodě, nádražní konstrukce, parní jeřáby, cukrovarské nebo textilní a podobné stroje nemohou být, leda jen v jednotlivých součástkách, výrobky řemeslníckými.

Rozšiřování se velkovýroby průmyslové na úkor řemesla je tedy neodvratným doprovodem moderního vývoje hospodářského a kulturního. Mluvíme-li dnes o průmyslu a politice průmyslové, myslíme v první řadě na velkopřmysl.

2. Avšak ke vzniku velkopřmyslu jsou nezbytny též určité předpoklady vnitřní.

K založení závodu velkopřmyslového potřebí jest ve vysoké míře oněch osobních vlastností, jichž souhrn zoveme podnikatelskou energií nebo prostě podnikavostí, tyto osoby podnikatelskou čílostí nadané musejí dále mít nebo si úvěrem opatřiti potřebné prostředky provozovací neboli prostě kapitál, a musejí naléztí potřebné síly pracovní, zejména cvičené.

Není práce vlastního velkopřmyslového podnikatele, který sám průmyslový závod zakládá a sám jej řídí a spravuje, ani snadnou, ani nezodpovědnou a jeho podnikatelský výdělek není ziskem bezzáslužným.

a) Podnikatel musí nejprve dle svých osobních kvalit — svého vzdělání technického a obchodnického, svých zkušeností v cizích závodech, na cestách atd. — i dle své kapitálové síly a dle dostupného jemu úvěru zvoliti nejpříhodnější odvětví výrobní — zdali tedy přmysl strojnický nebo keramický, papírnický nebo chemický a podobně — a v tomto zvoleném odvětví opět vybrati nejvýhodnější produkty, tedy ony, jež slibují největší a poměrně nejbezpečnější odbyti za nejpříznivější ceny — zdali tedy v strojnickém přmyslu na př. výrobu hospodářských strojů nebo motorových kol, v chemickém přmyslu výrobu barviv nebo přípravků léčivých nebo kosmetických — a při tom všem předem počítati s určitými cenami surovin a produktů i mzdami pracovními.

b) Pro zvolenou výrobu musí dále vyhledati nejprůhodnější st a n o v i š t ě, pokud toto není ovšem dáno samou povahou výroby (na př. nalezištěm suroviny) nebo jinými poměry (jde-li na př. o dědičné převzetí nebo koupi starého závodu, byť i pro jinou výrobu). Vzniklo již celé odvětví vědy, které zkoumá momenty pro místní usídlení jednotlivých průmyslových oborů rozhodující.

c) Zároveň musí podnikatel hledati způsobilé p o m o c n é s í l y pracovní, zejména vyšší (ředitelé, techniky, chemiky, mistry, dílovedoucí, cestující, korespondenty atd.), a nenajde-li jich v tuzemsku (jde-li na př. o zavedení výroby v tuzemsku dosud neznámé), musí alespoň pro počátek sáhnouti k silám cizozemským. Za přispění těchto vyšších zřízenců pak opatřuje si podnikatel poměrně nejdokonalejší p r a c o v n í p o m ů c k y věcné, stroje, nástroje a jiné zařízení i suroviny a pečuje o to, aby tyto pomůcky byly i místně uvnitř závodu tak v jednotlivých budovách, poschodích atd. rozloženy, aby se ušetřilo co nejvíce času a námahy (přecházení, přenášení, převážení atd.).

Je potřeba značného talentu o r g a n i s a č n í h o, aby se překonaly nenepatrné obtíže prvního zařízení závodu, výběru a výcviku dělnictva a pod., aby se všichni výrobní činitelé — vlastní i cizí síly pracovní a kapitálové — uvedly technicky i ekonomicky v takové vzájemné spojení, aby se produkce v dnešní pravidelné soutěži mezinárodní děla co nejracionelněji.

d) Když závod jest zařízen, vyžaduje i p r a v i d e l n ý c h o d jeho neustálé bedlivé péče, starosti a organizační schopnosti podnikatelovy. Musí dbáti o pravidelný o d t o k v ý r o b k ů, o objednávky, po případě na dlouhou dobu příští, a dle pravděpodobného odbytu účelně upravovati i pravidelné d o c h á z e n í s u r o v i n, jejichž nákup bývá druhdy přímo spekulacním obchodem (na př. u bavlny), opatřování peněz na výplatu mzdy a j. — vůbec převažuje-li při z a ř i z o v á n í závodu potřeba t e c h n i c k ý c h z n a l o s t í, rozhoduje později při jeho provozování zdaťnost k u p e c k á — výroba není, za předpokladu volné soutěže, leč neustálý zápas o hospodárnost a zlevnění produkce.

e) Podnikatel musí konečně bystře a správně vystihovati měnivé potřeby a p o ŷ a d a v k y o d b ě r a t e l s t v a a přízpůsobovati jim výběr a formu produktů, musí odhadovati přípustné hranice svého rozpětí, až do kterých mezi smí se odvážiti se svými prostředky osobními, věcnými a finančními, musí hleděti oceniti okolnosti, které

by mohly třebaš rušivě zasáhnouti do jeho výpočtů, musí rychle se rozhodovati a určitě disponovati, mají-li býti včas zachyceny příznivé příležitosti odbytové nebo nákupní.

To vše předpokládá u podnikatele přemýšlení a pracovitost, neomezující se na určité denní hodiny, znalost lidí, i vysoký stupeň povahové energie, někdy i odvahy a bezohlednosti, jaké přirozeně není každému dáno.

Vzpružinou k této organizační a provozní činnosti bývá podnikateli metoliko snaha po peněžním výtěžku, po jakémsi nadprůměrném důchodu a zisku podnikatelském, nýbrž druhdy ještě více též etí-žádost, touha vyniknouti, snad i proslaviti se, zachovati a rozmnožiti dobré jméno staré firmy.

Čím větší závod, tím více slává se jakýmsi samostatným organizmem, který povzuáší se nad samého svého majitele, zapřáhá jej sama do svých služeb a činí jej svým zaměstnancem nejoddanějším a nejsnaživějším, průmyslový podnikatel, který se o svůj závod stará, pro něj přemítá a pracuje, stává se otrokem svého díla, nezávisle na hmotném výtěžku.

K takovému intenzivnímu podnikatelskému napětí nebylo valně příčin, dokud byl průmysl a pokud i nyní ještě jest provozován převážně v podobě řemesla, které pracuje jen na přímou objednávku, nebo na ryze místní odbyt snadno přehlednutelný. Ostatně staré cechovní řády přímo bránily vydatnějšímu uplatnění podnikatelských vlastností a talentů — ideálem byla co možná stejná, »občanská« výživa pro všechny příslušníky cechovní.

Teprv průmyslová velkovýroba stupňovala nároky na zdatnost podnikatelovu a moderní osobní i hospodářská svoboda umožnila, že jednotlivci podnikatelskými vlastnostmi nadání (řemeslníci, technické, obchodníci a j.) jakýmsi »přirozeným výběrem« vzestupují ze skromných hospodářských poměrů v postavení průmyslového velkopodnikatele.

3. Ke vzniku velkého průmyslu je však další podmínkou též existence dostatečného počtu lidí nucených živiti se nám ez dnc u práci průmyslovou bez vyhlídky na hospodářskou samostatnost. Dělnictvo nových továren v počátcích velkopřůmyslového vývoje, zvl. v podnicích státních a vrchnostenských tvořili v celku lidé nesvobodní, nebo dokonce deklasovaní: proletariát v městech nahromaděný, trestanci, tuláci, žebráci, strážníci chudobinců a donucovacích

pracoven, siroleci berou se pod vedením mistrů (řemeslníků) z ciziny přivolaných do továren do práce za skrovný plat nebo za pouhé živo- bytí, v továrnách panských vymáhá se práce poddaných prostě jako robotní povinnost. Úřady doporučovaly druhdy sehytati do továren a uzavírali v nich pouliční žebráky, aby jich takto města byla zba- vena.

Nevyčerpatelným reservoírem nového dělnictva továrního bylo dále z e m ě d ě l s k é d ě l n i c t v o, uvolněné dědickým právem sel- ským (mladší synkové rolničtí z převzetí statku vyloučení a skrov- ným dědickým podílem na hotovosti odbytí) i přírodní nemožností (podnebí, úrodnost půdy) zvýšiti výtěžek půdy, lidé v y l o u č e n í o d ř e m e s e l, řemeslníci a domácí výrobci udolaní soutěží velko- výroby, i konečně pracovní síly ž e n s k é a d ě l s k é, za cechovních dob v živnostech nepřipouštěné, jimž nyní výroba pro sklad doma a dělba práce v manufaktuře nebo v továrně umožňovala přístup k vý- dělku a soutěži s dospělými dělníky mužskými.

IV. V novodobém vývoji velkého průmyslu lze pozorovati tyto tendence:

1. T e n d e n c e k o n c e n t r a č n í, t. j. snaha, soustřeďovati se ve vždy menším počtu větších a větších závodů, tendence ke stá- lému a rychlému zvětšování jednotlivých závodů následkem z á - k o n a o k l e s a j í c í c h v ý r o b n í c h n á k l a d e c h nebo o p ř í b ý v a j í c í m v ý n o s u výroby průmyslové v protívě k ze- m ě d ě l s t v í. S o m i b a r t r o z l í š u j e t u z v ě t š o v á n í p e r s o n á l n í, co do počtu zaměstnaného dělnictva (na př. průměrně v 1 uhelném dolu nebo železné huti) a r e á l n í, t. j. co do výrobních prostředků a produkční kapacity (na př. stoupání průměrného počtu vřeten v 1 přádelně), které roste ještě rychlejší progresí než zvětšování per- sonální. Ani tato tendence, třebaš pro velkopřůmysl nejvýznačnější, není všeobecná, platí kromě uvedených již oborů hlavně též v prů- mysly strojnickém a chemickém a má (podobně jako u železnic) své hranice v jistém o p t i m u daném výkonností technického zařízení výrobního a dopravního, pracovních sil, zvl. vedoucích a dozorcích, možností výhodného opatřování surovin a pomocných látek i získá- vání odbytu a pod., takže rozšíření výroby nad toto optimum vý- těžek podniku zmenšuje (na př. druhdy i u časopisu zvýšení počtu odběratelů nad optimální číslici).

2. T e n d e n c e k p o k r a č u j í c í s p e c i a l i s a c i, t. j. snaha vyráběti v jednom a témž závodě co možná málo produktů určité kvality. Spe-

cialisace (na př. na určité stroje psací nebo sázečí) předpokládá ovšem dostatečné odbytiště pro zúžený počet výrobků v závodě zhotovovaných, a tedy trh národní a co možná mezinárodní. Zvlášť rychlé pokroky učinila v strojnictví (jsou zvláštní továrny na šicí stroje, motocykly, automobily, parostroje, turbíny, čerpadla, kotle, mosty, ručnice, děla, a i tyto se někdy obmezují jen na výrobu určitých typů produktu — t. zv. typisace, standardisace výroby), méně v textilnictví, zvl. tkalcovství (množství vzorků dle různosti vkusu). Druhdy odsunují závody výrobu některých součástí pro své hlavní produkty zůstavujíce ji menším speciálním podnikům, jež po případě i jen ve mzdě zaměstnávají.

3. Ve zdánlivém rozporu s touto tendencí je snaha po kombinaci rozličných speciálních výrob v jednom a též závodě, zejm. snaha slučovat v jediný podnik veškeru výrobu od suroviny až po hotové užité produkty, k výrobě konečného produktu připojuje se výroba polotovarů, surovin i pomocných látek. Toto t. zv. vertikální slučování nebo i t. zv. integrace shrnuje v jediný výrobní proces pod jednotným vedením na př. produkci uhlí a rudy, železa a oceli, slévárnu, strojírnu, elektrárnu, nebo dříví, celulosu, papír, časopis. Příčiny jsou zde buď technické (na př. využití sil, které se v jednom stadiu výroby uvolňují, k provozu stadia druhého, zvl. v průmyslu chemickém a hutnickém) nebo ekonomické (zlevnění a zajištění pravidelné dodávky surovin a polotovarů, zpracování odpadků hlavní výroby). V každém stadiu výrobním může pak ovšem býti provedena specialisace.

4. Tendence k vespolečnému sdružování jednotlivých podniků téhož druhu vůbec, t. zv. slučování horizontální v kartely, syndikáty, konvence, koncerty, trusty a pod. svazy průmyslové (sr. dole kapitolu o kartelech a trustech) ve snaze po monopolistickém ovládnutí trhu i výroby (na př. koncern žárovkového průmyslu německého — Siemens-Halske, Osram, AEG — kartel železářský, cukerní a m. j.).

5. Tendence průmyslové výroby k přechodu v ruce veřejných hospodářství (státu, obcí) a družstev. Ze starších dob zbyly v majetku státním některé doly — bývaly to zvl. doly na drahokovy; později však i na měď, olovo a zinek, sůl, nověji rozšiřují se zvl. i státní doly uhelné, u nás i těžba radia — a od 19. stol. zejm. železnice, v průmyslové výrobě zvl. města stávají se velkopodnikateli plynáren, elektráren, jatek a pod. Družstevní výroba

osvědčuje se především v rámci organizace spotřebitelské, opírá-li se o známý a zabezpečený odbyt družstev konsumních, j. v Anglii (sr. kapitolu o družstvech výrobních).

§ 7. Stroje v průmyslové výrobě.

I. Průmyslovou velkovýrobu a zvl. moderní výrobu tovární, odlišuje od starších forem průmyslu především užívání strojů.

Rozdíl mezi nástrojem a strojem záleží v tom, že nástrojem způsobuje se toliko lepší vyzbrojení lidské ruky, při kterém výsledek vždy ještě závisí především na zručnosti pracovníka, kdežto při stroji ruka lidská nepůsobí přímo na látku a rozsah i způsob provedení výrobku jest podmíněn mechanismem výrobního prostředku, technický výkon člověka ustupuje úplně do pozadí naproti výkonu stroje. Tak na př. šicí jehla a šicí stroj, péro a psací stroj, lopata nebo rýč je nástroj a zvířetem tažený nebo parní pluh je stroj, housle nebo piano nástroj a orchestrion či gramofon stroj, luk a šípy nástroje, ručnice stroj. Kladivo zastupuje, a ovšem daleko dokonaleji, člověkovu pěst, lopata dlaň, lžíce hruť, hřeben a kleště prsty, nůž zuby, měch plíce.

Nástroje jsou mnohem starší než stroje, stroje nejsou však teprv vynálezem nové doby, nýbrž přemnohé a velmi důvtipné bývaly vynalezeny již před staletími a tisíciletími (na př. důmyslné stroje k obléhání pevností a k hrubé střelbě, i v hornictví a v průmyslu; podobně hnací stroje vodní a později větrné nahrazující hybnou sílu lidskou a zvířecí).

II. Postup od nástroje k stroji pracovnímu přináší proti ruční výrobě, byť i nástrojem prostředkované, převeliké výhody a prospěchy, především technické.

1. Stroj pracuje s větší přesností, rovnoměrností a rychlostí než člověk, nemýlí se, nepodléhá náladě (stroj na ražení mincí, stroje, které se samy zastaví a vyřadí, jakmile materiál dojde, nebo je vadný, stroje dělicí, selfactor, jehož vřetenou učiní 1000 obrátek za minutu).

2. Strojem lze provést tak mohutné i tak jemné výkony, jakých by se rukou lidskou nedokázalo; parní buchar může spustiti jak najednou obrovskou tíhu na rozžhavený blok železa, i snést se tak jemně, že stroj rozdrtí skořápku ořechu; šroubky do dámských hodinek.